

## El pensament sobre la mort en Nieremberg (1595-1658)\*

XAVIER BARÓ I QUERALT

Universitat Internacional de Catalunya  
xbaro@uic.es

**Resum:** La reflexió sobre la mort ha estat, òbviament, constant al llarg de la història. Ara bé, fins arribar al segle xx, potser hi ha dos moments en què aquest discurs ha deixat una empremta més profunda: la baixa edat mitjana i el segle del barroc. En aquesta comunicació ens proposem reflexionar, des de la perspectiva de la història cultural i del pensament, sobre el gruix de reflexions que sobre aquest tema va proposar un jesuïta del barroc. El castellà Eusebio Nieremberg, pensador polifacètic, humanista i teòleg, ens deixà una amplíssima obra. Essencialment ens proposem de treballar dos textos: *Partida a la eternidad* i *De la diferencia entre lo temporal y eterno*, entre d'altres. A banda, tractarem d'interrelacionar aquests textos amb d'altres de temàtica semblant. Tot plegat per tractar d'il·luminar, fins allà on siguem capaços, el discurs sobre la mort en l'època del barroc.

**Paraules clau:** Jesuïtes, discurs sobre la mort, Nieremberg, Barroc.

*The thought about death in Nieremberg (1595-1658)*

**Abstract:** Thinking about death has obviously been constant throughout history. However, until the twentieth century, perhaps there are two moments in which this thought on death has left a deep imprint: the Middle Ages and the Baroque century. In this paper we propose to reflect, from the perspective of cultural history and thought, the reflections on this topic proposed a Jesuit Baroque. Eusebio Nieremberg, versatile thinker, humanist and theologian left behind an impressive opera. Essentially we intend to work on two texts: *Partida a la eternidad* and *De la diferencia entre lo temporal y eterno*, among others. In addition, these texts will try to interact with other subject matter. We will try to enlighten, wherever we are able to, the thought on death at the time of the Baroque.

**Key words:** Jesuits, discourse on death, Nieremberg, Baroque.

\* Aquest treball s'emmarca en el projecte «Poder y Representaciones en la Edad Moderna: la Monarquía Hispánica como campo cultural (1500-1800)» (HAR12-39516-C02-01).

## 1/ Breu consideració sobre la mort en el barroc

Per a l'època moderna, el punt de partida seria l'aparició del gènere de l'*Ars Moriendi*, d'origen baixmedieval<sup>1</sup>. S'anirà forjant un ritual a seguir per al moribund. Ritual de passos, gestos, actes, paraules i oracions que l'Església mirarà de controlar i posar al servei dels fidels. Tot tractant-se d'una societat majoritàriament analfabeta, proliferen els gravats i imatges per acompanyar els moribunds. Amb l'aparició i consolidació de la Reforma protestant es critiquen els excessos d'aquests *Ars moriendi*, que es pot dir que acaben proposant una mena de fórmules *ad hoc* per assolir la salvació. En qualsevol cas, el concepte de l'*art de morir* és ben explicat a l'època. Així, per exemple, François Nepveu (1639-1708): «No puede haber exceso en la aplicación del estudio para bien morir y por consiguiente nunca sobraré el pensar. Este es un arte que se debe estudiar toda la vida [...]. Aunque ignore todas las cosas, si sé esta, no importa. El arte de bien morir es el solo, que no se puede ignorar sin gran pena y castigo»<sup>2</sup>.

La *Devotio Moderna* tractarà de tornar a beure en les fonts del cristianisme. El Concili de Trento remarca la idea de la mort com a final de la vida, no com a realitat autònoma, i sant Roberto Bellarmino (1542-1621) en el seu *De arte bene moriendi* (1620) anuncia una màxima repetida fins a l'infinit al llarg de l'època moderna: «Arte bene moriendi, bene vivat» (L'art de morir bé, viure bé). A tot això caldrà afegir la doctrina sobre el purgatori, negada pels protestants. És un moment en què es produeix una veritable allau de literatura religiosa i espiritual, de caire més místic o bé divulgatiu, sobre el tema. Però aquesta literatura es pot dir que ahora triomfa i fracassa. Triomfa per la quantitat d'obres i la presència del tema, que esdevé veritablement recurrent<sup>3</sup>. Però es pot parlar de fracàs en tant que hi ha poc «èxit» en el viure

1. La bibliografia sobre les darreries de la vida i la mort a l'època moderna és nombrosíssima, a banda d'interdisciplinària. La monografia de Fernando MARTÍNEZ GIL, *Muerte y sociedad en la España de los Austrias*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2000, suposà un veritable punt d'inflexió. A banda d'aquesta obra, entre moltes d'altres, destaquem ara, pel fet de tractar temàtiques relacionades amb la nostra comunicació: León Carlos ÁLVAREZ, «El texto devoto en el Antiguo Régimen: el laberinto de la consolación», *Chronica Nova*, 18, 1990, 9-35; Antonia MOREL D'ARLEUX, «Los tratados de preparación a la muerte: aproximación metodológica», a Manuel GARCÍA MARTÍN (ed), *Estado actual de los estudios sobre el Siglo de Oro*, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1993, 719-734; Domingo Luis GONZÁLEZ LOPO, «El ritual de la muerte barroca: la hagiografía como paradigma del buen morir cristiano», *Semata*, 17, 2005, 299-320; Javier BURRIEZA, «Los jesuitas: de las postrimerías a la muerte ejemplar», *Hispania Sacra*, 124, 2009, 513-544.
2. François NEPVEU (castellanitzat com a Francisco Nepveu), *Pensamientos o reflexiones christianas para todos los días del año*, Barcelona: María Àngela Martí, viuda, 1766, vol. I, 23.
3. Martínez Gil ha dut a terme una recerca exhaustiva en la literatura dels arts de ben morir per a la Corona de Castella. Vegeu: Fernando MARTÍNEZ GIL, *Muerte y sociedad en la España de los Austrias*, Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2000, 641-647.

bé, d'acord amb els preceptes de l'Església. Arrela la idea que la conversió en els darrers moments de la vida pot fer reeixir el pecador reincident. S'exalta, en la cultura popular, la imatge del «Bon Lladre», popularitzada en els *Evangelis Apòcrifs*, com sant Dimas, que se salvà en el darrer moment<sup>4</sup>.

En aquesta societat marcada per la guerra, la malaltia i la mort s'emmarca la nostra comunicació. És imprescindible tenir present la breu esperança de vida, que configura i determina el discurs sobre la mort. Com recorda Nepveu, «la vida es absolutamente brevísima para la mayor parte de los hombres. Es constante que mueren más antes de llegar a treinta años, que después»<sup>5</sup>.

Per poder copsar en quin context filosòfic, ideològic i mental ens trobem al llarg del segle XVII, cal atendre, segons el nostre parer, a dos paràmetres complementaris. En primer lloc, la mort contemplada com a realitat física (i mèdica). La dedicació per part dels ordes religiosos que atendien els malalts (com els obregons) és una mostra inequívoca de la preocupació pels moribunds, als quals s'hi dedica tot un capítol en les seves Constitucions: «Los Hermanos que asistieren con los enfermos en la agonía de su muerte, guardarán las adbertencias siguientes»<sup>6</sup>. I no només els metges i infermers es preocupen pel qui ha de morir. Un ritual popular i simbòlic s'anirà configurant al respecte, com van estudiar, des de la perspectiva de la història de les mentalitats, Duby i Ariès<sup>7</sup>. La bibliografia (fonts primàries i secundàries) sobre la qüestió és molt copiosa, com es pot veure en l'edició i estudis ulteriors sobre les obres per ajudar a morir bé<sup>8</sup>.

En segon lloc, pel que fa a l'àmbit literari, les referències a la mort en la literatura del moment són constants. Per tal de situar el lector, em sembla oportú començar amb dues referències. Per una banda, Jerónimo de Alcalá (1571-1632), que en *El donado hablador. Vida y aventuras de Alonso, mozo*

4. Així, a la Declaració de Josep d'Arimatea es llegeix: «Se llamaba Dimas; era de origen galileo y poseía una posada. Atracaba a los ricos, pero a los pobres les favorecía. Aun siendo ladrón, se parecía a Tobías, pues solía dar sepultura a los muertos. Se dedicaba a saquear a la turba de los judíos; robó los libros de la ley en Jerusalén, dejó desnuda a la hija de Caifás, que era a la sazón sacerdotisa del santuario, y substrajo incluso el depósito secreto colocado por Salomón. Tales eran sus fechorías». Aurelio DE SANTOS (ed), *Los Evangelios Apócrifos*, Madrid: BAC, 1956, 534.
5. François NEPVEU, *Pensamientos*, vol. I, 141.
6. Antonio Claret GARCÍA MARTÍNEZ, «Las Constituciones manuscritas elaboradas por Bernardino de Obregón para la Congregación de los Enfermeros Pobres (¿1592-1598?)», *Híades. Revista de Historia de la Enfermería*, 10 (2008: 203-254).
7. Vegeu: Philippe ARIÈS i Georges DUBY (dirs), *Historia de la vida privada*, Madrid: Taurus, 1991, vols. V-VI; Philippe ARIÈS, *La muerte en Occidente*, Barcelona: Argos Vergara, 1982.
8. Vegeu, entre d'altres, *Arte de bien morir y breve confesionario*, Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears, 1999; *Artes de bien morir. Ars moriendi de la Edad Media y del Siglo de Oro*, Madrid: Ediciones Lengua de Trapo, 2003.

de *muchos amos* (1624) afirma categòricament: «es tan común y ordinaria la muerte, y tantos los que vemos cada día irse de esta vida a la otra, que verdaderamente no parece sino que la hemos perdido el miedo»<sup>9</sup>. I Baltasar Gracián ofereix molts passatges sobre la mort. Un dels més coneguts es troba a *El criticón*, on defineix la mort com «la suegra de la vida»<sup>10</sup>. I apunta:

«muere el hombre cuando había de comenzar a vivir, cuando más persona, cuando ya sabio y prudente, lleno de noticias y experiencias, sazonado y hecho, colmado de perfecciones, cuando era de más utilidad y autoridad a su casa y a su patria: así que nace bestia y muere muy persona. Pero no se ha de decir que murió agora, sino que acabó de morir, cuando no es otro el vivir que un ir cada día muriendo».

Aquesta literatura per a les elits parla sobre la mort, però també ho fan els religiosos en els seus sermons, molts dels quals es publicaren (mostra inequívoca de l'interès que despertava el tema). Així, Paolo Segneri (1624-1694), castellanitzat com Pablo Señeri, en el sermó del Dimecres de Cendra, exposa amb dramatisme la presència de la mort, i el menyspreu per part dels humans:

«Todos cuantos estamos aquí, o mozos, o viejos, o amos, o criados, o nobles, o plebeyos, todos habemos de morir finalmente. Válgame Dios, ¿qué veo? ¿no hay entre vosotros quien se asuste a un aviso tan formidable? ¿Ninguno trueca su color? ¿Ninguno muda su semblante? Antes echo de ver muy bien que en vuestro corazón os comenzáis a reír algo de mí, como de quien viene a vender por nuevo un aviso tan repetido»<sup>11</sup>.

## 2/ Breu aproximació a Nieremberg

Els seus pares foren Gottfried i Regina Ottin, alemanys al servei de Maria d'Àustria, filla de Carles V, germana de Felip II i muller de l'emperador Maximilià II<sup>12</sup>. Quan Maximilià morí, els seus pares vingueren a Castella.

9. Jerónimo de ALCALÁ, *El donado hablador. Vida y aventuras de Alonso, mozo de muchos amos*, Madrid: Mateo Repullés, vol. II, 1805, 89.
10. Baltasar GRACIÁN, *El criticón*, vol. III, Madrid: Espasa Calpe, 1971, 262.
11. Pablo SEÑERI, *Quaresma*. Girona: Joseph Bro, 1797, vol. II, 1-2.
12. L'estudi més recent sobre Nieremberg es deu a D. SCOTT HENDRICKSON, *Jesuit Polymath of Madrid: The Literary Enterprise of Juan Eusebio Nieremberg (1595-1658)*, Leiden: Brill, 2015) al que cal sumar els estudis ja clàssics de Fernando Miguel Gil («Estudio biográfico, crítico y bibliográfico»: Juan Eusebio NIEREMBERG, *Obras escogidas*, Madrid: Atlas, 1957, XIII-XLI) i de Hughes DIDIER, *Vida y pensamiento de Juan Eusebio Nieremberg*, Madrid: Fundación Universitaria Española, 1976. Alonso de Andrade (1590-1672) escrigué la primera biografia, de caire hagiogràfic, sobre l'erudit castellà: «Compendio de la vida del V. P. Nieremberg» a Juan Eusebio NIEREMBERG, *Aprecio y estima de la divina*

Neix en ambient cortesà. Estudià humanitats al col·legi imperial de Madrid. El 1610 estudia els dos drets (civil i canònic) a la Universitat de Salamanca. El 31 març de 1614, després de fer els Exercicis Espirituals, ingressa a la Companyia de Jesús, tot i la forta oposició per part del seu pare. Fa els vots el 3 abril de 1616. A Huete (Conca) perfecciona l'estudi del llatí, grec i hebreu. El 1619 està a Alcalá de Henares cursant Arts i Teologia. El 1623, a Alcalá mateix, s'ordena sacerdot i diu missa.

A partir del 1628 el trobem donant classes de «Historia Animalium Plantarum» al Col·legi dels jesuïtes de Madrid. El 1633 ocupa càtedra de Sagrada Escripura i fa el quart vot d'obediència al sant pare. Són anys consagrats a impartir classes i a l'escripura. El 1645 cau malalt. Perd la parla, part de la visió i mobilitat. Es creu que es pogué restablir parcialment i morí el 7 d'abril de 1658.

Sens dubte, som davant d'un dels autors més prolífics de l'Espanya barroca. Es tracta d'una obra d'unes 10.000 pàgines, la meitat en llatí i l'altra en castellà. Se sol dividir en hagiogràfica (on realitzà una tasca ingent, sobretot recopilant vides de jesuïtes coetanis en els *Varones ilustres de la Compañía de Jesús*<sup>13</sup>), història natural (*Curiosa filosofia y tesoro de maravilla de la naturaleza experimentada en varias cuestiones naturales*, 1630, la *Curiosa y oculta filosofia*, la *Historia natural*), asceticoespirituals (el gruix més important de la seva obra: *De Arte Voluntatis*, *Del aprecio y estima de la gracia divina*, 1638; *De la hermosura de Dios*, 1641; *Epistolario*, 1649; *De la diferencia entre lo temporal y lo eterno* i un llarguíssim etcètera), politicosocials (sobretot els *Aforismos o dictámenes*). Ara bé, l'obra que tingué més difusió, reeditada i traduïda a diversos idiomes (entre d'altres, a l'alemany, anglès, francès, italià, llatí i guaraní), fou *De la diferencia entre lo temporal y eterno*, que fins i tot fou resumida per fer-ne una lectura més àgil<sup>14</sup>.

### 3/ Discurs sobre mort en Nieremberg

Ara ens volem centrar en la reflexió filosòficaespiritual al voltant de la interpretació de la mort en el pensament de Nieremberg<sup>15</sup>. El punt de

*gracia*, Madrid: Gregorio del Amo, 1890, XIV-XLIII. D'altra banda, recentement hem publicat una antologia sobre Nieremberg, en edició bilingüe castellà/albanès (*Nieremberg, Aforismos y fragmentos sobre la naturaleza humana. Aforizma dhe fragmente mbi natyrën njerëzore*. Tirana: EDFA, 2016. Traducció a l'albanès: Anastasi Prodani).

13. A més, en la seva obra *Honor del gran patriarca san Ignacio de Loyola*, Madrid: María de Quiñones, 1645 s'inclou una vida de sant Francesc Xavier, de Marcello Mastrilli i una extensa «Noticia de muchos hijos de san Ignacio nuestro padre, esclarecidos en virtudes», 365-784.
14. Així, José BONETA publicà el *Crisol del crisol de desengaños. Compendio adecuado del milagroso libro de la diferencia de lo temporal y eterno* (Saragossa: Pedro Carreras, 1705) ja que «no lo leían los pobres por costoso y los coléricos y ocupados por largo».
15. Didier tractà el tema a la seva monografia sobre Nieremberg (281-313).

partida per a la nostra reflexió és clar i inequívoc: cal realitzar una lectura ostensiblement apartada dels cànons racionalistes de la Il·lustració i l'època contemporània. Ens demana una lectura sense els prejudicis il·lustrats d'exaltació radical de la raó.

### 3.1/ *Crist transfigura la mort*

Per entendre el discurs de Nieremberg sobre la mort, cal considerar dues idees prèvies: per al nostre autor, la mort terrenal no és un mal, i també cal pensar que no és la mateixa per als qui han fet el bé que per als qui no l'han fet. Per això Nieremberg optà, en els primers llibres de la *Diferencia entre lo temporal y eterno* per inspirar el temor en els seus lectors, motiu pel qual posteriorment ha estat molt criticat. Un exemple:

«Oh tremendo juicio, donde ningún abogado hay y habrá cuatro acusadores! El demonio te acusará, el ángel te acusará, tu conciencia te acusará, y el mismo Juez te acusará aun de muchas cosas con que por ventura pensabas defenderte»<sup>16</sup>.

Però cal pensar que el temor al judici i l'infern no són pas exclusius de Nieremberg. Així, Ignasi de Loiola, en els seus *Exercicis espirituals*, anota : «Quinto ejercicio es meditación del infierno, contiene en sí, después de la oración preparatoria y dos preámbulos, cinco puntos y un coloquio», on inclou una descripció eminentment sensorial de l'infern. Entre d'altres, «oír con las orejas llantos, alaridos, voces, blasfemias contra Cristo nuestro Señor y contra todos sus santos»<sup>17</sup>. Precisament sobre la percepció sensorial de les penes de l'infern, va escriure tota una obra el jesuïta italià Paolo Segneri (1624-1694). Ens referim a *El infierno abierto, para que le halle el cristiano cerrado*, on s'afirma:

«Considera que los pecadores ahora aprecian muy poco la pérdida del sumo bien, porque estando enseñados a medirlo todo con el sentido, no pueden hacer concepto de aquel mal, que no se puede alcanzar con los sentidos»<sup>18</sup>.

I per això anuncia la vinculació entre la descomposició dels cadàvers i la corrupció que suposa el pecat:

«Como en los cadáveres de la putrefacción nacen los gusanos, así de la corrupción del pecado hace en los condenados un remordimiento perpetuo, que

16. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Obras escogidas*, vol. II, 79.

17. Ignasi de LOIOLA, *Obras*, Madrid: BAC 1997, 241-242.

18. Aquesta obra està inclosa a: Pablo SEÑERI, *Maná del alma, o ejercicio fácil y provechoso para quien desea darse de algún modo a la oración*, Barcelona: Juan Piferrer, vol. IV, 1724.

se llama gusano de la conciencia, porque los roerá con rabioso despecho el corazón, sin descansar jamás»<sup>19</sup>.

Tornem, però, a Nieremberg. La seva definició de la vida ens mostra que aquesta no és més que el camí cap a la mort:

«No es esta vida más que el camino que hace el ladrón desde la cárcel a la horca. Desde que nacimos estamos con sentencia de muerte. Del vientre de nuestras madres salimos como los ajusticiados de la cárcel, y caminamos a que se haga justicia de nosotros por lo que debemos del pecado original. ¿Quién hay que, sacado a ajusticiar, vaya diciendo gracias y entreteniéndose en el camino?»<sup>20</sup>.

Per què es tem la mort? Perquè és la fi de les coses temporals. Com diu Jean Croiset:

«Quanto más esclavo fue uno de sus passiones en la vida, tanto más odio concibe contra ellas en la muerte. La muerte, por decirlo así, es la sepultura de las pasiones»<sup>21</sup>.

També Nepveu insisteix en les causes de la mort i la por que genera: «¿Qué nos hace temer la muerte? No hay duda que es lo asidos que estamos a los bienes de la tierra y al pecado»<sup>22</sup>. Però la mort hauria de preocupar per ser l'inici d'una vida eterna condemnada. La mort, en paraules de Nieremberg, com a «descamino del infierno, o para la entrada al cielo»<sup>23</sup>. Aquesta visió renovadora de la mort ja la trobem en els primers moments del cristianisme. Sant Apol·loni (s. II) abans de ser martiritzat, exposà: «Como gusto, lo tengo en vivir; sin embargo, no tengo miedo a la muerte por amor a la vida. Cierito, nada hay más precioso que la vida; pero yo hablo de la vida eterna, que es la inmortalidad del alma que ha vivido santamente en esta vida». El procònsol romà respongué: «No sé lo que estás diciendo»<sup>24</sup>. Nieremberg segueix la idea ja reiterada que l'home forja la seva pròpia mort. I si el traspàs és comú a tots els éssers vius, no hauria de sobtar-nos. Si hom viu fent el bé, no ha de preocupar-se per la mort, sempre que hom no mori en pecat mortal<sup>25</sup>. D'aquí el

19. *Ibid.*, 250.

20. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Obras escogidas*, vol. II, 64.

21. Jean CROISSET, *Discursos espirituales sobre los assumptos más importantes para la vida christiana*, Barcelona: María Àngela Martí, viuda, vol. II, 1768, 100.

22. François NEPVEU, *Pensamientos*, vol. I, 23.

23. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Aforismos o dictámenes*, Brussel·les: Juan Mommarte, 1664, 120.

24. Daniel RUIZ BUENO (ed), *Actas de los mártires*, Madrid: BAC, 1951, 369.

25. San FRANCISCO DE ASÍS, *Escritos y biografías*, Madrid: BAC, 1965, 63: «Loado seas, mi Señor, por nuestra hermana muerte corporal, / de la cual ningún hombre viviente puede escapar; / ¡ay de aquellos que mueran en pecado mortal!».

tema de la mort dels infants, que per Nieremberg no s'ha d'entendre com a exclusiva desgràcia<sup>26</sup>.

Contrasta, però, amb el pensament de sant Francesc de Sales, que sí que creu que és natural sentir més dolor envers la mort dels éssers estimats, sempre, però, pensant en l'eternitat:

«Llorad un poco a esa querida difunta, pues que también el Señor derramó algunas lágrimas por su amigo Lázaro; pero que no sean lágrimas de puro sentimiento, sino de santa piedad cristiana [...] después que el Señor amó la muerte y dio la suya en prenda de nuestro amor, no puedo querer mal a la muerte de mis hermanos, ni de nadie, siempre que se consume en el amor de la sagrada muerte de Jesús»<sup>27</sup>.

Tenint fe en la resurrecció de Jesús, la mort no hauria de fer por. Nieremberg, tot seguint els evangelis, insisteix en el *misteri* de la mort de Crist. L'home s'hi ha de voler apropar: «I qui no pren la seva creu i em segueix, no mereix ser dels meus. Qui vulgui assegurar la seva vida, la malbaratarà, i el qui malbaratarà la seva vida per causa meua, la trobarà» (Mt 10, 38-39).

Jesús dona doble sentit a la mort: obre la porta a una vida sens fi i ens remarca que la veritable vida és l'eterna. D'aquesta manera Nieremberg exposa (i supera) el «Quotidie morimur» senequista. A destacar el comentari que Nieremberg fa de la reflexió de Sèneca<sup>28</sup>.

### 3.2/ Reinterpretació dels clàssics

En la gènesi del pensament de Nieremberg hi trobem la Bíblia i els sants pares, però també Sòcrates, Plató i els estoics. Creu que es té por a la mort perquè no se sap sobre ella, i no sabem de la mort per desconèixer-nos a nosaltres mateixos. Per tant, com a conseqüència, si ens coneixem, perdrem la por a la mort.

Així, al *De Arte Voluntatis* i a *De la diferencia entre lo temporal y eterno*, apunta quatre idees o «topos» sobre la mort: coneix-te a tu mateix, filosofar és aprendre a morir, la vida com a somni i el temps com a obra (*versus* l'eternitat). L'autoconeixement ens mostra les pròpies debilitats i ens porta a no témer la mort. Així, la mort només serà intractable si se li té por. D'aquí sorgeix amb força la idea de desengany: tot refusant el que ens diu el sentit

26. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Epístolas*, Madrid: Alonso de Paredes, 1649, 165-169: «Epístola XXXVI. A uno que estaba inconsolable por la muerte de un hijo. Declárase la buena suerte de los que mueren niños [...] quiere que sus hijos estén privilegiados de la muerte, de la cual no quiso estar exento el mismo Hijo de Dios [...] considere no el cuerpo de su hijo debaxo de tierra, sino su alma sobre los mismos cielos».

27. San FRANCISCO DE SALES, *Obras selectas*, Madrid: BAC, 1954, vol. II, 818.

28. SÈNECA, *Epístolas morales a Lucilio*, Madrid: Gredos, 1994, 117-118.



comú «realista», la mort no té la darrera paraula, ans és la porta cap a l'eternitat. Llavors es pot tornar a incidir en els diversos misteris i interrogants sobre la mort: per què moren «els bons», els nens..., els quals deixen de ser rellevants si posem la darrera mirada en l'Eternitat. El cristianisme modifica, doncs, allò que imposaria el sentit més racional. En paraules de Nepveu: «La vida de los pecadores pareció dulce y agradable; su muerte es fiero y terrible. La vida de los justos pareció austera y penitente, y su muerte será pacífica y suave»<sup>29</sup>.

En el pensament de Nieremberg l'aposta és clarament cristiana, però no deixa d'evidenciar les aportacions de clàssics com Plató o les cultures orientals:

«Con razón aquellos filósofos que llaman bracmanes tenían delante de las puertas de sus casas abiertos los sepulcros, para que siempre que entrasen y saliesen se acordaran de la muerte. En este sentido, es muy verdadera la sentencia de Platón, cuando dijo “que la sabiduría era la meditación de la muerte”»<sup>30</sup>.

És relectura del «memento mori»: «Para acordarte de ti mismo, mira que has de morir. Fecundísima es la memoria de la muerte, que acuerda al hombre lo que es, y lo que ha de ser, y lo que debe hazer. Maestra y benefactora de la vida es la muerte»<sup>31</sup>. Podríem trobar moltes reflexions de caire semblant en l'obra de Nieremberg. Així, a *De la constancia en la virtud, y medios de la perseverancia* (1647) es remarca la imprevisibilitat de la mort: «Una de las principales tentaciones con que el demonio procura quitarnos la perseverancia y apartarnos del camino de la virtud que hemos comenzado, es persuadirnos que hemos de vivir mucho tiempo, y hacernos olvidar de la muerte, y que la miremos como cosa que sólo ha de venir a la vejez»<sup>32</sup> i el fet que la mort, tard o d'hora, ha d'arribar a tothom: «Que no hay que fiar en mocedad ni en buena salud, pues vemos que la muerte tan presto se lleva al niño como al viejo, al fuerte como al flaco, y al sano como al enfermo, porque de ella se dice que lleva escrita por trofeo esta letra: “A nadie perdono”»<sup>33</sup>. De manera idèntica s'expressa a *Práctica del catecismo romano y doctrina christiana*: «ley natural y ley divina es que has de morir; ley que no tiene excepción ni dispensación alguna»<sup>34</sup>.

29. François NEPVEU, *Pensamientos*, vol. II, 137.

30. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Obras escogidas*, vol. II, 60.

31. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Aforismos o dictámenes*, 61.

32. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Obras espirituales*, Madrid: Domingo García y Morrás, 1651, fol. 401 v.

33. *Ibid.*, 402.

34. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Práctica del catecismo romano y doctrina christiana*, Madrid: Ramon Ruiz, 1794, 91.

La invitació a la reflexió constant sobre la mort serà habitual en tots els prosistes espirituals del barroc. Així, Nepveu:

«Tome la resolució de no dejar pasar ningún día sin pensar en la muerte, y dite a ti mismo por la mañana: “puede ser que no llegue a la noche”; y por la noche al desnudarte, “puede ser que no me vuelva a vestir”»<sup>35</sup>.

o bé sobre la preparació: viure «como si hubiera de ser cada día el último de tu vida»<sup>36</sup>. Aquesta reflexió la trobem ja als inicis de la patristica, de la mà de sant Basili (329-379). Tomàs de Kempis (1380-1471) en recupera un fragment a la seva *Imitació de Crist*<sup>37</sup>. Pot semblar una visió molt tènica, però Michel de Montaigne (1533-1592), gens donat a les hipèrboles barroquitzants, es fa ressò del llegat estoic per recordar que «filosofar és aprendre a morir»<sup>38</sup>.

### 3.3/ La mort vençuda

Com entendre (i suposar) la pròpia força destructora de la vida? Segons Nieremberg, «la luz de la vida es como la de la candela, lo mismo que la alimenta, la consume»<sup>39</sup>. En darrera instància, Nieremberg podrà parlar de la mort «vençuda» perquè ens aparta de les angoixes terrenals i és, com el títol de la seva obra, l'inici de la «partida a la eternidad». De fet, Nieremberg ens fa pensar: què succeiria si fóssim immortals? Ens apropem a la vida eterna negant la falsa, la terrenal. Es referma en el dogma cristià que Jesús morí per la humanitat per redimir-la del mal.

Tot aquest missatge ve reforçat per la idea neoestoica de l'acceptació de la voluntat de Déu. Així, en el capítol XIII de la *Vida divina* es du a terme una àmplia reflexió sobre la «práctica de conformarse en todo con la voluntad de Dios»<sup>40</sup>, i a *De la adoración en espíritu y verdad, esto es, del espíritu verdadero con que en la Ley de Gracia se debe servir a Dios* trobem la següent màxima: «El que necesariamente ha de padecer, haga prevenciones de paciencia»<sup>41</sup>.

35. NEPVEU, *Pensamientos*, vol. I, 25.

36. NEPVEU, *Pensamientos*, vol. III, 283.

37. «Así habías de ordenarte en todo, como si luego hubieses de morir. Cuando fuere de mañana, piensa que no llegarás a la noche; y cuando la noche, no te oses prometer de ver la mañana, porque muchos mueren súbitamente» (fragment citat per Alonso RODRÍGUEZ, *Ejercicio de perfección y virtudes cristianas*, Madrid: Apostolado de la Prensa, 1954, 104).

38. Vegeu l'assaig número XX a Michel de MONTAIGNE, *Assaigs*, vol. I, Barcelona: Proa, 2006.

39. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Aforismos o dictámenes*, 61.

40. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Vida divina*. Madrid: Librería Católica de Gregorio del Amo, 1892, 93.

41. Juan Eusebio NIEREMBERG, *De la colaboración en espíritu y verdad, esto es, del espíritu verdadero con que en la Ley de Gracia se debe servir a Dios*. Madrid: Librería Católica de Gregorio del Amo, 1891, 135.

Per tant, sense pensar mai en el suïcidi, es pensarà que és legítim desitjar la mort per apropar-se al Salvador. Així, en el Catecisme de Trento es pot llegir: «no solo no ha de ser temible la muerte, pues es necesaria, sino que ha de ser deseada como la puerta para la eternidad»<sup>42</sup>. François Nepveu cappinga les reflexions més racionalistes, i afirma que la mort «se vuelve saludable al hombre si la sabemos mirar como es menester»<sup>43</sup>, fins el punt «que el verdadero cristiano debe desear la muerte»<sup>44</sup>.

Ara bé, en produir-se la mort l'ésser humà es trobarà davant el judici final, un dels temes predilectes per als autors religiosos del barroc. Nepveu dona pistes per pensar en aquest judici: «¿Cuál fuera el hombre de juicio, que estando en vísperas de que le sentenciasen un proceso, del cual dependiese toda su hacienda, su honra y su vida, ultrajase o insultase al Juez que había de dar esta sentencia?»<sup>45</sup>. Nieremberg anotarà algunes reflexions i pautes sobre aquells que poden morir en gràcia, i que per tant no han de témer excessivament el Judici<sup>46</sup>.

### 3.4/ Nieremberg i la mort: «Partida a la eternidad» (1643)

Per al nostre estudi, hem treballat l'edició de 1714, que inclou el text de la *Partida*, el *Libro de la Vida*, *Jesús crucificado*<sup>47</sup> i els *Aforismos* (a excepció de la darrera centúria). El llibre inclou 252 pàgines, de la primera fins a la 151 s'inclou el text pròpiament dit, i a partir de la 152 fins al final s'insereixen una sèrie d'oracions i meditacions per als malalts i moribunds.

La idea de la mort com a viatge, com a «partida», la trobem ja expressada en el Concili de Trento, i també en Nepveu: «Cuando se ha de hacer algún viaje largo, dejamos todo lo superfluo, que nos estorba. Pues por ventura, ¿hay algún viaje más grande que el que hacemos en la muerte, pues pasamos del tiempo a la eternidad?»<sup>48</sup>. En qualsevol cas, el llibre constitueix un compendi

42. *Catecismo del santo concilio de Trento para los párrocos, ordenado por disposición de san Pío V*. Madrid: Viuda de Barco López, 1825, 376.

43. NEPVEU, *Pensamientos*, vol. IV, 18.

44. *Ibid.*, 279.

45. NEPVEU, *Pensamientos*, vol. I, 267.

46. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Del aprecio y estima de la divina gracia*, Barcelona: Jacinto Andreu, 1680, 246-249 finalitza amb les «señales» (característiques) del qui pot morir en gràcia, i les sintetitza en dotze, a saber: «fe viva, constante y verdadera; guarda perfecta de los Mandamientos; padecer tribulaciones; dar limosnas y ejercitar la caridad y misericordia; pobreza de espíritu; humildad; caridad de Dios y del prójimo; frecuentar devotamente los Sacramentos; gustar de la palabra de Dios; estar resignado en las manos de Dios; haber hecho algún acto heroico de virtud, nacido de caridad; devoción amorosa y verdadera con la Madre de Dios.»

47. Probablement una de les obres més hiperbòliques i barroquitzants de Nieremberg. «Impreso en Jerusalén, en la Oficina del Monte Calvario, Cumplidos los Treinta y Tres Años de su Edad, a Costa de la Sangre del Hijo de Dios.»

48. NEPVEU, *Pensamientos*, vol. II, 24.

de reflexions i consells per als malalts greus, per tal que afrontin serenament els darrers moments de la seva vida. Estructurat en 22 capítols, es du a terme un veritable recorregut per tots els *topos* (en cap cas Nieremberg pretén ser original ni nou) que cal tenir present en el moment en què el malalt percep que està arribant la seva fi. Així, Nieremberg aconsella el malalt que escolti els consells dels metges, però sobretot que vetlli per la seva ànima: «de esta manera se puede acudir a la medicina de la Tierra, habiendo acudido primero a la del Cielo, que aun para la salud corporal ayuda más que los remedios humanos»<sup>49</sup>. L'erudit castellà exhorta el lector a confiar sempre en Déu, car «Dios sabe lo que se hace, que es Sabiduría infinita, que no puede engañarse en quanto le conviene a uno estar bueno o doliente»<sup>50</sup>, i també cal esperar que el moment en què arribi la mort serà sempre aquell que ha destinat Déu, fet que pot ajudar a entendre per què la mort pot aparèixer de maneres tan diferents (en la joventut o en la vellesa, de manera sobtada o amb plena consciència), si bé sempre es preferirà que l'home en pugui ser conscient per poder preparar-se: «da gracias a Dios que mueres sabiendo que te mueres»<sup>51</sup>.

Pel que fa a les fonts, entre les moltes referències erudites, Nieremberg utilitza els pares de l'Església (sobretot sant Joan Crisòstom i sant Agustí d'Hipona) i sant Gregori Magne, Heinrich Seuse (1300-1366), castellanitzat com a Enrique Susón, Juan Taulero, forma castellanitzada de Johannes Tauler (1300-1361), Jeroni Baptista de Lanuza (1553-1624), Lluís de Blois (1506-1566), castellanitzat com a Ludovico Blosio o sant Francesc de Borja, sant valencià, de qui reproduceix un breu tractat<sup>52</sup>.

D'altra banda, es destaquen fets eminentment pràctics, com la importància de deixar fet testament<sup>53</sup>, però segurament el més rellevant (a diferència dels fragments més colpidors inclosos a *De la diferencia entre lo temporal y eterno*) és la importància de la misericòrdia de Déu: «Confíe, pues, el pecador en tan grande bondad, y pues imitó al hijo pródigo en el pecar, imítele en el volver a la Casa de su Padre, y esperar en su misericordia, que le saldrá a recibir con los brazos abiertos»<sup>54</sup>. També tracta de consolar el moribund l'obra de Lorenzo

49. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Partida a la eternidad*, Madrid: Agustín Fernández, 1714, 4.

50. *Ibid.*, 10.

51. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Partida a la eternidad*, 20. Vegeu també: Juan CROISSET, *Año christiano. Dominicas*, vol. II, Madrid: Antonio de Sancha, 1778, 399: «No hay quien no convenga que es menester aparejarse para morir bien; no por otro motivo se teme tanto una muerte repentina».

52. Així, en el capítol quart reproduceix el text de sant Francesc de Borja titulat «Algunos remedios para no temer la muerte» (*Tratados espirituales*. Barcelona: Juan Flors editor, 1964, 461-469).

53. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Partida a la eternidad*, 39. Vegeu la pàgina 79: «mire que todo lo deja acá, y que no llevará de su Hazienda al Cielo».

54. Juan Eusebio NIEREMBERG, *Partida a la eternidad*, op. cit., 47. El tema de la misericòrdia divina és reiteratiu: NEPVEU, *Pensamientos*, vol. II, 253: «El juicio de Dios me debe asustar, es

Scupoli (1530ap-1610), que en el *Del modo de consolar y ayudar a los enfermos a bien morir*, cerca motius per a la pau d'esperit. Es considera que, tot i les intencions del maligne, el cristià ha de confiar en la misericòrdia divina:

«Tres son los principales argumentos con que procura derribar el demonio nuestra esperanza. El primero es dándonos a entender que las confesiones pasadas no han sido buenas. El segundo, que la gravedad y multitud de nuestros pecados no es capaz de perdón. Y el tercero que nuestro arrepentimiento llega tarde»<sup>55</sup>.

Per suposat, s'exhorta el malalt a complir amb tot allò que prescriu l'Església (declaració de fe abans de rebre el Viàtic, comunió, unció dels malalts, constants invocacions al nom de Jesús, Maria i els sants, tenir a la vora una Creu), sempre, cal tenir-ho present, amb la reflexió escatològica i constant sobre les realitats fugisseres del cos<sup>56</sup> i amb l'esperança d'un Déu

verdad; pero su misericordia me debe asegurar». Trobem més fragments que fan referència a la pietat de Déu: «Aun cuando está el enfermo cargado de pecados en que haya gastado toda su vida, no tiene que desmayar, ni por eso se turbe demasiado con el temor de morir, sino considere la grandeza de la misericordia divina, que en un punto le perdonará cuanto pecó en todos los años de su vida, aunque fuese más de mil, si tiene verdadera contrición y así ponga más su atención en arrepentirse de sus culpas, que en atemorizarse de su peligro» (Juan Eusebio NIEREMBERG, *Partida a la eternidad*, 42).

55. Lorenzo SCUPOLI, *Combate espiritual*, Barcelona: María Àngela Martí, viuda, 1760, 281.

56. El *topos* de la descomposició dels cadàvers és reiteratiu en la literatura espiritual barroca. Mentre Nieremberg fa referència a «un cuerpo que puede ser que dentro de cuatro días sea comido de gusanos asquerosos» (NIEREMBERG, *Diferencia entre lo temporal y eterno*, Madrid: Manuel Fernández, 1735, 82), Miguel DE MAÑARA (1627-1679) es complau a recordar: «Si tuviéramos delante de los ojos la verdad, esta es, no hay otra: la mortaja que hemos de llevar había de ser vista todos los días por lo menos con la consideración, que si te acordaras, que has de ser cubierto de tierra y pisado de todos, con facilidad olvidaría las honras y estados de este siglo; y si consideras los viles gusanos que han de comer ese cuerpo, y cuán feo y abominable ha de estar en la sepultura, y cómo esos ojos que están leyendo estas letras han de ser comidos de la tierra, y esas manos han de ser comidas y secas, y las sedas y galas que hoy tuviste se convertirán en una mortaja podrida, los ámbares en hedor; tu hermosura y gentileza en gusanos, tu familia y grandeza en la mayor soledad que es imaginable», *Discurso de la Verdad*. Sevilla: Imprenta de Luis Bexinez y Castilla, (1778, 7-8). També NEPVEU, *Pensamientos*, vol. IV, 19-20: «es bastante llevarle a un sepulcro, y decirle: “Ven y mira. Este montón de podredumbre y de polvo es lo que ha quedado de aquel rico, de aquel dichoso del siglo, de aquel entregado a sus placeres, de aquel conquistador, de aquel gran rey». I Jean CROISSET, *Retiro espiritual para un día cada mes*, Barcelona: Antonio Arroque, 1744, 105: «Entretanto, ¿qué se hará de aquel cadáver, que ya comienza a despedir mal olor? ¿Fue este el cuerpo de la persona más amable y respetada del mundo? No importa, ya no es posible el sufrirlo, es preciso deshacerse presto de él. El marido, la mujer, los hijos, los amigos, los parientes, todos a porfía dan prisa para enterrarle. [...] Pobre difunto, quédate debaxo de la tierra. Ya se acabó. Cada uno buelva a sus ocupaciones, todos piensan en hacerse nuevos amigos, en tomar nuevas medidas. No ay quien conserve una memoria fresca».

misericordiós<sup>57</sup>. Tot i que ja resta al marge de la nostra temàtica, Nieremberg descriurà amb tot luxe de detalls les penes de l'infern per incitar la conversió dels pecadors. En la síntesi de Boneta, «no morirá aquel fuego, ni tu morirás, para que vivan eternamente tus tormentos. Después de cien años, y después de cien mil millones de años estarán tan vivos y fuertes como el primer día»<sup>58</sup>. Sens dubte, resulta més reconfortant pensar en les virtuts divines, que també foren descrites per Nieremberg en d'altres obres com *De la hermosura de Dios y de su amabilidad* (1641).

## APÈNDIX

Índex complet de l'obra *Partida a la eternidad*

- 1.- El primer cuidado de un enfermo ha de ser de su alma y después de su cuerpo
- 2.- No se ha de llevar mal la enfermedad, sino recibirla de la mano de Dios con paciencia
- 3.- El temor de la muerte se ha de corregir llevándola con igualdad de ánimo
- 4.- Avisos para que no se tema la muerte sacados de San Francisco de Borja
- 5.- No ha de desmayar el enfermo por verse cargado de pecados sino conformarse con morir cuando Dios quiere
- 6.- Debe el enfermo aprovecharse de la enfermedad para merecer mucho
- 7.- Procure un enfermo llevar purgados los pecados
- 8.- La devoción con que se han de recibir los sacramentos en la enfermedad
- 9.- Debe el enfermo que está con peligro de muerte tener contrición verdadera
- 10.- Cómo se ha de recibir el Viático
- 11.- Del modo como se ha de disponer el testamento para merecer con él
- 12.- No sólo de los pecados, sino de las reliquias de ellos se ha de purificar uno, y recibir devotamente la Extremaunción
- 13.- Hase de alertar el enfermo con la esperanza de la gloria
- 14.- Ha de despertar en sí el enfermo grandes deseos de ver a Dios
- 15.- En la Pasión del Señor ha de confiar el que está para morir, teniéndola muy en la memoria
- 16.- Debe el enfermo limpiar su afecto de todas las cosas de la tierra
- 17.- Cómo se ha de haber en las tentaciones
- 18.- La invocación de los Santos y de la Madre de Dios es necesaria a los enfermos
- 19.- Actos interiores muy fervorosos debe hacer un enfermo aun cuando está sin habla
- 20.- Varios avisos para los enfermos
- 21.- El grande bien que es morir hijo de la Iglesia
- 22.- Importará mucho que haga el enfermo le lean algunos libros piadosos

57 Juan Eusebio NIEREMBERG, *Partida a la eternidad*, 136: «confie mucho en tan misericordioso Señor».

58 José BONETA, *Crisol del crisol de desengaños*, 356.